

O hrvatskoj kulturi u europskim koordinatama

Mislav Ježić

e-mail: mjezic@ffzg.hr

UDK: 940:930.85:949.713

Izvorni znanstveni rad

Primljeno: 15. ožujka 2003.

Prihvaćeno: 20. ožujka 2003.

U članku se raspravlja o pitanju koje se često postavlja: što je u hrvatskoj kulturi europsko? Ili pak obratno: ako je toliko toga europsko, što je onda hrvatsko? U prvom se dijelu pokazuje kako je položaj Hrvatske na granicama nekadašnjega zapadnoga i istočnoga rimskog carstva, zatim slavenskoga i romanskoga, odnosno germanskoga jezičnog kruga, uopće Sredozemlja i srednje Europe, te kasnije kršćanske Europe i islama u turskome carstvu, uvjetovao niz sastavnica i značajaka hrvatske kulture i posebno književnosti. U drugome se dijelu daju primjeri prožimanja raznih sastavnica europske kulture u hrvatskoj humanističkoj i renesansnoj književnosti na latinskom, staroslovjenskom i na hrvatskom. Pokazuje se koliko su u humanizmu i renesansi povezani antički i biblijski motivi i teme. S druge se strane pokazuje koliko renesansno pjes-

ništvo na hrvatskom pripada istomu kontekstu kao i ono humanističko na latinskom, i na njega se nadovezuje. Ono se bez ovoga ne može dobro razumijeti. Naravno, postoje i suvremene europske sastavnice u tome pjesništvu, kao što su petrarkizam, ili nadahnuće Sannazarom ili Tassomm. U trećem se dijelu daju kratke naznake o europskim koordinatama u novijoj hrvatskoj književnosti, sve do danas. A u cijelom se članku prikazuje kako su svi integrirani elementi europske kulture u hrvatskoj književnosti antički, biblijski i suvremeni redovito imali svoju hrvatsku funkciju i značenje, i bez nje se opet ne mogu dobro razumijeti djela hrvatskih pjesnika i pisaca. Stoga je, kada se ona razumiju, i ono što je u njima europsko hrvatsko, kao što je i ono što je u njima hrvatsko, kada je vrijedno, prinos europskoj kulturi.

Ključne riječi: *Hrvatska, Europa, kultura, civilizacija, humanizam, renesansa, književnost.*

Što je to hrvatska kultura? Kakva je ona? Ima zapadnih političara koji bi vjerojatno nagađali da je ona istočnoeuropska. Ima hrvatskih politologa koji bi tvrdili da je balkanska, a možda je nedavno postala za neke jugoistočnoeuropska ili zapadnobalkanska.

No pitanje se zna postaviti i tako da se pita što je u hrvatskoj kulturi europsko, ili pak obratno: ako je toliko toga europsko, što je onda hrvatsko?

Ako se to pitanje i može učiniti pregrubim, ipak je očito da su upravo takve dvojbe pogodovale tomu da su se kroatisti, nekoć po nazivu jugoslavisti, bavili književnošću na hrvatskom, a hrvatsku književnost na latinskom prepuštali klasičnim filozofima, gotovo kao neki izrođen dio književnosti koji ne pripada narodnomu korpusu. Pa i udubljivanje u glagoljašku književnost na staroslovjenskom u hrvatskoj redakciji neki kroatisti nerijetko žele prepustiti specijaliziranim paleoslavistima.

A takav je kroatistički pristup jamačno pogodovao dojmu da je ono što preostaje kao hrvatska baština bez ikakve znatnosti za europsku i svjetsku

kulturu. Takav je stav blizak svima onima koji se dive svemu što je strano, veliko i moćno, a u nas je, zbog često teških povijesnih prilika, uvijek bilo mnogo takvih koji su čeznuli odbaciti teret i ograničenja hrvatske sudbine i baciti se u zagrljaj velikoga i bogatoga svijeta i dosta onih iz toga svijeta koji su ih na to poticali. Tek što takvi među nama ne znaju koliko ono što većinom u tome velikom svijetu traže maleno, ni koliko je i Hrvatska njima strani i nepoznati svijet.

Položaj na granicama civilizacija i kulturnih krugova

Iako zemljopisni položaj treba razlikovati od kulturnih odrednica, ipak među njima postoje veze. Položaj je Hrvatske bitno pridonio osobitosti i jedinstvenosti ustroja hrvatske kulture. Često se o Hrvatskoj govori da je rubna, granična, nerijetko i provincijalna zemlja. Rjeđe se auktori slažu na kojim to ona granicama leži, i što znači »provincijalna«, kao i koja su to bila »središta, centri« pod utjecajem se kojih hrvatska kultura razvijala. Mislim da je stoga, umjesto raznih razmjerno recentnih i površnih podjela iz vremena versailleske Europe ili hladnoga rata, mnogo pouzdanije poći od pravih, dugotrajnih i dobro poznatih povijesnih granica.

Nema ništa u tom originalno, ali je tim točnije, ako za mnogima ponovim da Hrvatska leži, zajedno s Bosnom i Hercegovinom, na krajnjoj istočnoj granici zapadnorimskoga carstva s kraja antike. Ta se činjenica može učiniti značajnijom ako se podsjetimo da se ta granica uglavnom poštovala preko tisuću godina kao granica među državnim tvorevinama na našem području, i da je ozbiljnije narušena tek za osmanlijskih ratova kada je osmanlijsko carstvo – nakon 1453. djelomice nasljednik istočnorimskoga – prodrlo znatno dalje na zapad, Bosna je postala pašaluk, a Hrvatska se svela na reliquiae reliquiarum olim magni et inclyti regni Croatiae. Berlinskim je kongresom 1878. opet granica obnovljena, za obiju Jugoslavija prikriivena, a u posljednjem ratu za agresije srpskoga režima pod Miloševićem na Hrvatsku i Bosnu i Hercegovinu bila je u žarištu spora.

Hrvatska se kao zemlja na istočnoj granici nekadašnjega zapadnorimskoga prostora oblikovala u vrijeme kada se ta granica reinterpreterirala kao granica franačkoga i bizantijskoga carstva, a Hrvati su sudjelovali u obama, no državotvorno u načelu samo u franačkoj kulturnoj sferi. Potom se reinterpreterirala kao granica između zapadne i istočne Crkve, ali su i bizantijski carski gradovi – tadašnja Dalmacija – za kralja Tomislava 925. definitivno pripali zapadnoj Crkvi.¹ Ta je pripadnost zapadnoeuropskomu i zapadnocrkvenomu kulturnomu krugu latinski učinila službenim jezikom Hrvatske od XI. stoljeća do 1847. S osmanlijskim se osvajanjima ta granica pretvorila u među između kršćanske i islamske uljudbe, a pomakom na zapad, unutar nje su se zatekli

---

¹ Kulturnu povijest ranoga hrvatskog srednjovjekovlja sada najbolje prikazuje velika sinteza akademika Radoslava KATIČIĆA, *Litterarum studia*, Zagreb, Matica hrvatska, 1998. U tom je djelu auktor skupio, sredio i promislio toliko građe da razdoblje od kasne antike do XII. stoljeća izranja pred nama kao novootkriveni svijet, a u njem se pojavljuju svi bitni obrisi, ili bar pretpostavke kasnije hrvatske kulture.

pripadnici zapadne Crkve i Crkve bosanske koji nisu prešli na islam, a u njih su dospjeli i pripadnici istočne Crkve u tijeku svojih seoba na sjever i zapad. S kršćanskim se povratkom u istočnije prostore stara granica dijelom uspostavila iza 1699., a s austrijskim protektoratom više-manje potpuno od 1878. do 1918. U posljednjem se ratu u 90-tim godinama XX. stoljeća paradoksalno pokazala životnost duge povijesti na našim prostorima: velikosrpske su se snage borile ponovo za najšire granice osmanlijskoga carstva, a Muslimani zajedno s Hrvatima za mnogo starije granice zapadnorimskoga carstva, unutar kojih je stanovništvo Bosne četrdesetak godina pred Prvi svjetski rat živjelo na razmjerno suncanijoj strani Europe. Daytonski je sporazum u pariškim potpisima izraz »pacifističke« politike poštovanja sile i »negledanja u prošlost nego u budućnost«, a za tu je budućnost konzervirao potencijalno žarište sukoba i aktualno žarište paraliziranja pravne države u polupodijeljenoj Bosni.

Druga je granica jezična. Hrvatska se nalazi na zapadnoj granici (s ove strane Mađarske) slavenskoga jezičnog područja prema romanskomu i germanskomu. Jezici su područja komunikacije. Ta graničnost nije Hrvatsku izolirala od zapadnih susjeda preko nje, nego ju je učinila višejezičnom, barem one društvene slojeve koji su bili u doticaju sa susjedima, ili djelovali u zajedničkim državama s njima. Odatle je razumljivo da Hrvatska filologija počinje s višejezičnim rječnicima Bartola Đurđevića i Fausta Vrančića. *Dictionarium quinque nobilissimarum Europae linguarum* jest izraz Vrančićeve učenosti, ali i stvarnih potreba Hrvatske u kulturnome sporazumijevanju na svojem području i granicama: latinski kao jezik Europe, te talijanski, njemački, mađarski i hrvatski («dalmatinski» shvaćen kako stoji u proslavu) kao jezici saobraćanja sa susjedima u zapadnoeuropskom krugu. Samo su orijentalni jezici tu izostavljeni, dijelom i stoga što su oni bili preko granice »europske komunikacije« kako se tada mogla shvaćati. Đurđevićevi rječnici, međutim, dodani njegovim djelima o osmanlijskome carstvu, obuhvaćaju upravo orijentalne jezike. Do modernoga vremena nije bilo jednojezičnih hrvatskih rječnika jer hrvatska komunikacija nije bila jednojezična, štoviše niti su Hrvati od XII. st. do kraja XX. st. živjeli u samo hrvatskoj, a do XX. stoljeća ni u samo slavenskoj državnoj zajednici.

Nadalje, pripadnost je slavenskomu svijetu obilježila hrvatsku kulturu prihvaćanjem staroslovjenskoga jezika, liturgije i glagoljice negdje za vladanja kneza Branimira u IX. st., sve do vrhunca u XVI. st. i prežitka do XIX. stoljeća, pa i do danas. To je prinos bizantijskih misionara, solunske braće Kyrilla i Methodija, a s papinskim blagoslovom, slavenskomu svijetu i njihovu pokrštaivanju, koji su u zapadnoj crkvi sačuvali samo Hrvati. Štoviše, staroslovjenski nisu rabili samo u liturgiji, nego čak i u dijelu humanističke književnosti, npr. u djelima biskupa modruškoga Šimuna Kožičića Benje iz Zadra. I prva hrvatska tiskana knjiga glagoljski je misal iz 1483., veliko djelo tiskarstva iz doba inkunabula. I protestantski su pisci u Urachu između 1560. i 1565. tiskali vjerske i jezične knjige za hrvatsko područje na glagoljici, uz latinicu i ćirilicu.

Kao što je latinska tradicija za humanizma hrvatskomu jeziku nadjenula antičko ime ilirski, kakvo se javlja na prvoj hrvatskoj gramatici Bartola Kašića 1604. *Institutiones linguae illyricae*, tako mu je staroslovjenska namrla ime slovinski, kakvo se javlja na rječniku Jakova Mikalje *Blago jezika slovinskoğa* 1651. A pjesnik koji nasljeduje »običaj naših začinjavac« na narodnom jeziku,

Marko Marulić, svoje je djelo »*u versih harvacki složio*«. Troimenost jezika proizlazi iz triju izvora hrvatske pismenosti i književnosti. Nisu to sva imena jezika, ni najstarije potvrde, niti su to svi izvori književnosti, nego samo najznačajniji.

Treća granica, unutar zapadnoeuropskoga kruga, granica je podneblja i kultura: mediteranske i srednjoeuropske. No kadikad je ona dobivala i političke i vjerske konotacije. To se dogodilo kada je Hrvatska bila podijeljena na kraljevinu na sjeveru pod hrvatsko-ugarskim kraljevima i pod Habsburzima, i na obalni pojas pod Venecijom u više navrata, a najduže pošto je Ladislav Anžuvinao prodao 1409. svoja »nasljedna prava« Serenissimi. Istok je potpao pod Turke, a samo je Dubrovnik na jugoistoku, odijeljen od hrvatskoga kraljevstva nakon 1526., uspio opstati kao praktički slobodna republika.

Drugi je lik uzelo to dvojstvo u XVI. st. kada se na osnovama humanizma na Sredozemlju stala razvijati renesansa, a u srednjoj i sjevernoj Europi reformacija. Tada se dogodilo da su dva rođaka, jedan iz Labina, Matija Vlačić (Mattias Flacius Illyricus), a drugi, mladi, sa Cresa, Frane Petrišević (Petriš, Petrić; Franciscus Patricius) odigrali znatne uloge u suvremenim europskim kulturnim previranjima. Vlačić je odigrao jednu od vodećih uloga u luteranskom pokretu, bio mu jednim od najučinenijih, iako za razliku od Melanchtona i jednim od najžešćih, predstavnika, vodio pisanje monumentalne povijesti kršćanstva, *Magdeburških centurija*, a djelom *Clavis scripturae sacrae* postao otcem filozofske i teološke hermeneutike. Lutherovu je načelu *sola scriptura, sola fides, sola gratia* trebalo dati teorijsku podlogu. Ako učiteljstvo crkve i crkveni otci više nisu mjerodavni, kako da znamo što nam Biblija kaže? Vlačićeva hermeneutika, sustav tumačenja biblijskoga teksta – utemeljena na odličnu njegovu poznavanju hebrejskoga, pored latinskoga i grčkoga – zamjenjuje stoga crkveno učiteljstvo. No ujedno time predstavlja i velik prinos filologiji uopće. Patricius je pak stvorio veliku, učenu, ali i originalnu sintezu renesansnoga platonizma, osobito u djelu *Nova de universis philosophia*, u kojemu izlaže da je sve emanacija svjetlosti, da ima jedno počelo, da sve ima dušu te iznosi filozofiju u svemiru. Djelu je dodao znatno izdanje spisa koji čine *Corpus hermeticum* i predstavljaju egipatsku helenističku mistiku, i studiju o Zoroastru sa zbirkom navoda prema antičkim auktorima. Time je nastojao dati sveobuhvatnu sintezu renesansne filozofije prirode, i starinom izvora pokazati da predstavlja i vječnu filozofiju.

Možda bi netko izbacio Hrvate istaknute u svijetu iz slike hrvatske kulture – iako se Vlačić bavio i hrvatskim jezikom, nazivao se Illyricus, a mislio je i na budućnost svoje domovine, a Petrišević je pod starost postao član Bratovštine sv. Jeronima u Rimu, a djelatnost Zavoda sv. Jeronima bitan je dio hrvatske kulturne povijesti – no time bi se slika hrvatskoga mjesta i prisutnosti u Europi i svijetu bitno okljaštrila. Oni pripadaju u istu sliku s humanistima i kasnijim pjesnicima i učenjacima s hrvatskoga juga, poput Jurja Šišgorića iz Šibenika, Marka Marulića iz Splita, ili braće Crijevića iz Dubrovnika, ili s hrvatskoga sjevera poput Ivana Viteza od Sredne i Ivana Česmičkoga. Ova su dvojica, između ostaloga, za kralja Matije Korvina osnovali i prvo sveučilište na sjeveru »zemalja krune sv. Stjepana«, u Požunu ili Bratislavi 1465. (1467.), koje se zvalo Academia Istropolitana, oko kojega se Mađari i Slovaci spore koliko im pripada, ali nije sporno tko ga je osnovao. Veliki je Juraj Dragišić (Dobrotić, Georgius Benignus), Hrvat podrijetlom iz sredine hrvatskoga kulturnoga prostora, koji je

kao dječak morao pobjeći iz osvojene Bosne 1463., zaredio se u Dubrovniku za franjevca, studirao na najboljim europskim sveučilištima, postao učitelj i odgojitelj sina vojvode od Montefeltra iz Urbina i dvaju sinova Lorenza Medicia, Pietra i Giovannia, koji je kasnije postao papa Leon X., Dragišić je bio i »ministar« franjevačke provincije Toscanne, pa i naslovni nadbiskup Nazareta. Ugledan logičar i teolog, miritelj skotizma i tomizma, član Bessarionove rimske i Plethonove firentinske akademije, imao je hrabrosti braniti tako različite sporne velike suvremenike kao što su bili Pico della Mirandola, Girolamo Savonarola i Johannes Reuchlin. A njegov dubrovački znanac Aelias Lampridius Cervacrijević bio je, s druge strane, i ovjenčani pjesnik rimske akademije Pomponia Leta. Šibenčani Antun i Faust Vrančić, povezivali su pak naš jug sa sjeverom, Šibenik s Ostrogonom i Čanadom, Dalmaciju sa Zapoljom i Habsburzima, i odigrali su znatnu ulogu u hrvatskoj a značajnu u europskoj kulturi.

O prožimanju raznih sastavnica europske kulture u hrvatskoj humanističkoj i renesansnoj književnosti

Ako zavirimo u neka od djela toga vremena, vidjet ćemo da se slika prisutnosti Hrvata u Europi zrcali u prisutnosti europske kulture u njihovim djelima. Najstariji sačuvani hrvatski ep latinističko je djelo Jakova Bunića, člana dubrovačkog humanističkoga kruga u kojem su se kretali i Crijevići i Dragišić, posvećeno u prvomu izdanju kardinalu Olivieru Carraphi »zaštitniku dubrovačkomu« na papinskom dvoru, a u drugom izdanju papi Leonu X., koji je bio gojenac Dragišićev. To je *De raptu Cerberi* ili *Sub figura Herculis Christi praeludium*, u 1006 heksametara, tiskano prvi put oko 1500. u Bologni ili Rimu.² Dvojnost antičke i kršćanske sastavnice preporodne Europe lijepo se zrcali u početcima prvoga i trećega od triju pjevanja koja se zovu po imenima Kharita. Početak očito, kao i velik dio spjeva, vrlo učeno i vješto nasljeduje antičku epiku, osobito Vergilija:

*Taenarias fauces et debellata profundi
Regna Iouis soliumque canam, quo clauiger heros
Tergeminum domuisse canem ui Marteque fertur. (I, 1-3)³*

Malo dalje, gdje i spominje pjesnika iz mjesta Andes kraj Mantue, teško je ne sjetiti se Dantea:

*Quamvis inferni trita est uia, uos tamen Orci
Numina diique omnes, animis qui limen utrumque
Panditis et Phlegeton quos gurgite lustrat adusto
Et uos Tartareae secreta silentia noctis
Adsitis: sequor Andini uestigia uatis. (I, 28-32)⁴*

² Navodim prema izdanju akademika Branimira GLAVIČIĆA: *I. Boni Ragusaei De raptu Cerberi, De vita et gestis Christi (loci selecti)*, Zagreb, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1978. izdanje je popraćeno lijepim prijevodom u heksametrima, zatim uvodom i komentarima, te kazalima.

³ Glavičićev prijevod: Hoću o tenarskom ždrijelu te porazu carstva i trona (1) Podzemnog Jupitra pjevat', u kojem je junak Toljagaš (2) – Priča se- troglavog psa u junačkoj svladao borbi. (3)

No na početku trećega pjevanja, Pirithoj, koji će Heraklea sišla u podzemlje – pošto je već svladao Kerbera, a još se nije sukobio s Plutonom – odvesti do Theseja, odgovara na Herakleova pitanja o kaznama u podzemlju – pa i o patnjama nevine djece – obećavajući da će mu reći istinu koju i sjene mrtvih slabo znaju: *Verum equidem dicam, dictis te et vera docebo* »Istinito ću ti pak riječima reći i poučit ću te o istinitu« (II, 338), i otpočinje s veličanstvenim otkrivanjem kršćanski – i platonistički – shvaćene teološke istine, koje je priča o Herakleu samo slika:

*Principio architectens excelsi rector Olympi
Libera causa, deus, mens mundi, certa uoluntas,
In quo principium rerum finisque recumbit,
Miscuit ex alta rerum mysteria mente
In magno cratere chaos caelumque deosque
Conflauit. Pater archetypas et mente figuras
Protulit in nato et per natum, et foedere sancto
Magni hominis fecit caput et fundamen et ignem,
Post hominem cunctis opus excellentius, instar
Mundi totius, tenues conclusit in artus
Et domino rerum donauit libera iura. (III, 1-11)⁵*

A potom nastavlja s temom slobode čovjekove slobodne volje, ali tako da to može imati kršćanski sadržaj, ali i aludirati i na staru parabolu cijenjenoga sofista Prodioka o Herakleu na raskršću:

*Hinc manes sibi quisque duos sortimur: ad astra
Alter monstrat iter, caligantem alter ad Orcum. (III, 12-13)⁶*

Inače, u komentaru uz izdanje Glavičić ističe da se Bunić obilatito služio u sadržaju Senecinom tragedijom *Hercules furens*.

Drugi je svoj ep, svoje glavno djelo u 16 pjevanja i 10.000 heksametara, Bunić izravno posvetio Kristovu životu: *De vita et gestis Christi*, slijedeći kronološkim redom Isusov život prema sinoptičkim evanđeljima. God. 1525. u Rimu je molio za njega *imprimatur* od Klementa VII, a tiskao ga je 1526. Tim se djelom uvrstio u nasljeđe kasnoantičkih pjesnika Juvenca iz IV. st. i Sedulija iz V. st. koji su opjevali Kristov život, a desetak je godina poslije Bunića rimski pjesnik Marco Girolamo Vida objavio svoj moderniji spjev *Christias* 1535.) s istom tematikom.

---

⁴ Glavičićev prijevod: Mada je utrput u podzemlje, vi mi, božanstva (28) Orka i bogovi svi što dušama oboja vrata (29) Otvarate i koje osvjetljava ognjenim virom (30) Flegeton, i vi tišine tajanstvene, tartarske noći – (31) Ipak pomoz'te jer tragom zaputih se pjesnika andskog. (32)

⁵ Glavičićev prijevod: Nad vladarima vladar – upravljač Olimpa višnjeg, (1) Slobodni uzrok i bog, um svijeta i odlučna volja, (2) U kom leži početak i konac svega – s početka (3) Bješe u velikom kotlu zamiješao svemirske tajne, (4) Iz dubine svog uma te stvorio kaos i nebo, (5) Bogove. Otac je umom – u sinu svom i po sinu – (6) Stvorio praoblik svega i u svetom savezu s njime – (7) Čovjeka uzvišena, od glave do nogu, te dušu, (8) Poslije čovjeka djelo izvrsnije od drugih sviju, (9) Vrijedno ko i sav svijet, i u mlad zatvorio život, (10) A gospodaru je svijeta podario slobodnu volju. (11) (Glavičić ignis »oganj« tumačeći prevodi »duša«)

⁶ Glavičićev prijevod: Stoga i biramo jednog od dvaju genija: jedan (12) K zvijezdama kazuje put, a drugi k mračnomu Orku. (13) (Glavičić manes prevodi »geniji«)

Da bi se moglo lakše zamisliti vrijeme i prostor u kojima su nastajala djela naših humanističkih i renesansnih pjesnika, i razloge ozbiljnosti i iskrenoga kršćanskog duha koji sve više u njima prevladava, vrijedi navesti riječi glagoljaša popa Martinca koje je dopisao u Drugom novljanskom brevijaru, ispričavajući se za griješke koje su mu se dogodile pri prepisivanju »zane ne pisa sego d(tu)hъ s(ve)ti tьkmo uboga ruka grěšniča«:⁷

i k tomu budući mi v skr'bi. i priobizdenъ misliju vs(b)gdâ bihъ. za rati velike v nemiriê êže priključiše se v' vr(ê)m(e)na n(a)ša. juže dvigoše turci sući ot ičediê z'maila s(i)na agari rabine avraamle proti vsei vselenêi z(e)m(a)lъ. i obuêm'ši vsu grčiju i bulgariju bos'nu i rabaniju nalegoše na êzik hrvatski posilajući zastupi velike. voivode sil'ne tvorahu brani mnogie s pl'komъ hr(ъst)jênskimъ pobiêjući se na polih' i na pasihъ i na brodihъ vodъ. tьgdâ že roblahu vse z(e)mle hrvatske i slovin'ske do save i drave daže do gore zaprte vse že dežele kran'ske daže do mora. robeče i harajuče i domi b(o)žie paleče ognemъ. i ol'(a)ri g(ospodъ)ne raz'dršujuče. prestarih' že izbiêjuče oružiemъ. junoti že diêvi i vdovi daže i kvekajućiê čeda. plkъ b(o)žii pelajuče v tuzê usiliê. svezani sući želêzomъ prepodajući e na tr'žičihъ svoihъ êkože s'kotu obiçai estъ. i oče izide baša rumanie i vrh'bosnê i porobiv posav'e pade pod' modrušu. i poče r'vati modrušu. požga že ogn'nemъ bur'gê oh(ъst)ъnie i kloš'tri oče i crk(b)ve g(ospodъ)ne. tagda že g(ospo)da hrvat'ska i bani hrvatski dvigoše voisku proti(i)vu imъ. boi zastupni v poli veliemъ k'rbav'skomъ. i tu boriše se braniju velieju. tagda že pobeždena bis(i) čestъ h(ъst)jênska... i tьgdâ načeše cviliti rodivšie. i vdovi mnoge i proçi ini. i bis(i) skr'bъ veliê na vs(ê)hъ živučihъ v(b) stra(na)hъ sihъ êkože nêstъ bila ot vr(ê)m(e)ne tatarovъ i gotovъ i atelê nečist(i)vih'. lêtê g(ospodъ)nihъ 1493.⁸

A to je pop Martinac za novljanske pavline pisao u Grobniku.

⁷ Navodim prema Stjepanu DAMJANOVIĆU, *Slovo iskona. Staroslavenska/starohrvatska čitanka*, Zagreb, Matica hrvatska, 2002., str. 243-244.

⁸ Damjanovićev prijevod: *Jer nije ovo pisao Duh Sveti, nego uboga grešnikova ruka. I k tomu bio sam u brizi i stalno ožalošćen mišlju zbog velikih ratova i nemira koji su se zbili u naše vrijeme, koji digoše Turci koji potječu od Izmaila, sina Abrahamove sluškinje Agare, protiv svih zemalja svijeta. I zauzevši Grčku i Bugarsku, Bosnu i Albaniju, navalise na narod (jezik) hrvatski šaljući velike čete. Silni vojvode zametahu česte bojeve s kršćanskim pukom tukući se na poljima i na gorskim prijelazima i na prijelazima voda. Tada robijahu sve zemlje hrvatske i slovinske do Save i Drave, čak do gore Zaprte (Moslavine), sva mjesta kranjska čak do mora; robeći, harajući, kuće Božje paleći i oltare Gospodnje rušeći. Starce su tukli oružjem, mlade djevojke i udovice, čak i kmečeću djecu; ne samo da su odvodili puk Božji u tuzi nasilja, vezan lancem, nego su i prodavali ljude na sajmovima kao što je običaj činiti sa stokom. I još izide baša Romanije i Vrhbosne i porobivši Posavlje stigne pod Modruš. I poče napadati Modruš. Popali ognjem okolne utvrde i samostane te crkve Gospodnje. Tada pak gospoda hrvatska i bani hrvatski digoše vojsku protiv njega i (poče) boj između četa na polju velikom krbavskom. I tu se boriše u velikoj bici. Tada bijaše pobijedena čast kršćanska... I tada počeše cviliti rodilje i udovice mnoge te mnogi drugi. I bi zabrinutost velika kod svih koji su živjeli u ovim zemljama kakva nije bila od vremena nečistih Tatara i Gota i Atile. Godine Gospodnje 1493. (Damjanović prevodi čestъ h(ъst)jênska »čast kršćanska«; ja bih radije »kršćanska strana« (pars Christiana); isto tako nečist(i)vih' ne bih uzeo kao »nečistih«, nego »nečastivih«, pretpostavljajući da je tu ъ interpretirano kao i umj. a, možda pod utjecajem izraza »nečist«)*

Nakon tih je primjera lakše s razumijevanjem doživjeti stvaralaštvo »otca hrvatske književnosti«, istovremeno velikoga i vrlo znakovitoga hrvatskoga humanista i pjesnika Marka Marulića. Dok Bunić u *De raptu Cerberis* zazivlje Apolona, a tek u *De vita et gestis Christi* Duha Svetoga, Marulić započinje svoj veliki latinski ep o kralju Davidu, *Davidias*, otklanjajući Apolona, zazivljući velikoga Boga koji je tvorac onoga o čem će biti riječi. Ipak, početak spjeva aludira na Vergilija:⁹

*Davidis memorare pii gesta inclyta regis.
Instituto. Quis nunc dignas in carmina uires
Suppeditet? Non Cyrrhae de uertice rupis
Descendens lauroque caput praecinctus Apollo,
Non Nyssae numen, furjata mente Lyaeus,
Pieridumque chorus...*

... Quorum qui solus crederis autor,

Solus, magne deus, mihi iam cantanda ministres. (I, 1-6, 10-11)¹⁰

Zanimljivost je toga velikoga spjeva u 14 pjevanja i 6.765 heksametara, koji slijedi izvješća Biblije iz Prve knjige o Samuelu (13, 15-31), Druge knjige o Samuelu i Prve knjige o kraljevima (1-2), da mu je Marulić dodao tumačenje *Tropologica. Davidiadis expositio* u kojem događaje iz Staroga zavjeta tumači značenjima iz Novoga zavjeta. Njegov je spjev, naime, alegorijski, kao i prvi Bunićev, *De raptu Cerberi*, samo što mu poredba za Krista nije helenski mitski junak, nego biblijski kralj David, prema Novome zavjetu predak Isusov. Pritom se služi mnogim analogijama, ali i tumačenjima biblijskih imena. Najosjetljivije je pitanje kako da prenese Davidov griješni odnos s Bat-Šebom, kojoj je David i muža dao ubiti, te se stoga morao i kajati. Zato Marulić kaže da je daleko od toga da bi rekao da David kad griješi predstavlja lik Krista koji nije činio grijeha. Ali zato alegorijski, uz pomoć etimologije (pri kojoj griješi jer Bat-Šebu zove *Bersaba*, i ime joj ne razlikuje od imena zdenca Beer Šebe »fons septimus«) tumači kao Sveto pismo koje je od Židova (prvoga muža Urije »lux mea dei«) prešlo kršćanima (drugomu mužu Davidu kao prefiguraciji Krista). No sam spjev *Davidias* umjetnički je djelo visoka dometa.

Prije no što je sastavio Davidijadu, posvećenu akvilejskomu patrijarhu kardinalu Grimaniu, a koja je nažalost sve do 1954., kada ju je prvi put objavio Josip Badalić, ostala u rukopisu, Marulić je objavio 1506. u Veneciji djelo koje ga je proslavilo u Europi: *Institutiones bene vivendi per exempla sanctorum*.¹¹

⁹ Najbolje je izdanje (treće po redu) s predgovorom priredio Veljko GORTAN: *M. Maruli Delmatae Davidias*, a u njem je objavio svoj vrstan prijevod Davidijade i sastavio komentar Branimir GLAVIČIĆ, Zageb, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1974.

¹⁰ Glavičićev prijevod: Davida, pobožnog kralja, kazivati počinjem slavna (1) Djela. No tko će mi sada udijeliti dovoljno snage (2) Da ih opijevam? Neće ni onaj što silazi s vrha (3) Kirske hridi – Apolon, lovorika čelo mu kiti, (4) Neće ni mahniti Lijej, božanstvo Nise, to moći, (5) Kao ni zbor Pjerida... (6) ...A ti, što jedini tvorac (10) Toga si (tj. djela otajstvima posvećenog, st. 9-10), veliki Bože, pomози mi sada u pjesmi! (11)

¹¹ U nas je cjelovito izdanje Institucija objavio tek Splitski književni krug u izdanju Branimira GLAVIČIĆA i s njegovim prijevodom, komentarom i kazalima, te uvodima Drage ŠIMUNDŽE, Darka NOVAKOVIĆA i Mirka TOMASOVIĆA u pojedinim svescima: *Marko Marulić: Institucija I – III*, Split, Književni krug, 1986.-1987.

Djelo je doživjelo preko četrdeset izdanja između 1506. i 1697., što na latinskom, što u prijevodu, i to u Veneciji, Bergamu, Baselu, Augsburgu, Kölnu, Antwerpenu, Parizu, Lisabonu i dr., a prevedeno je na talijanski, njemački, francuski, portugalski i češki. To veliko djelo, utemeljeno na literaturi koja, po mišljenju Branimira Glavičića, obuhvaća bar sto pedeset djela nekih stotinjak autora, nastoji čudoredan život prikazati kao kršćansku »ustanovu« ili »zasade« sustavne discipline koja vodi spasenju. Pobožnost djela nadahnjava se na tradiciji sv. Bernarda iz Clairvaux-a, kao i Danteova. Ona se, međutim, ne zasniva na kakvu teorijskom sustavu etike ili teologije, nego na tradiciji »primjera« koja je uvedena u antičkoj retorici (parádeigma, exemplum) kao sredstvo (induktivne) argumentacije ili dokazivanja, a potom je poslužila nizu drugih područja i umijeća, pa tako i propovjedništvu. No Marulić je rabi na način učena humanista, nastojeći kritički birati pouzdane »primjere«, kao izvor životnoga ljudskoga iskustva kakvo humanisti i renesansni ljudi cijene više od skolastičkih sustava. Gdjekada je zbog životnosti iskustva koje ilustrira primjerima, djelo bilo zabranjivano, cenzurirano i pročišćavano. To se pouzdano zna za 4. poglavlje iz 4. knjige *De ueritate colenda et mendaciqe fugiendo*, u kojem Marulić osuđuje laž, ali je dopušta, stavljajući je u relaciju prema drugim zlima, ako se njome izbjegava veće zlo. Kako napominje Tomasović, ta je tema bila osjetljiva kada je trebalo interpretirati postupke likova iz Staroga zavjeta, pa i Marulićeve junake Davida i Juditu.

Vrijedi navesti početak posvete Jerolimu Čipiku, kanoniku splitskomu, gdje se kao humanist pozivlje na antičke uzore, ali ih odmah kao pravovjerni kršćanin relativizira i otklanja:

Quod fecere quidam historias euoluendo gentilium, idem tentare mihi uenit in mentem uitas lectitanti sanctorum, ut scilicet inde exempla traherem uirtutum imitandaque proponerem iis, qui et ipsi sancti esse percipiunt, cum praesertim natura comparatum sit, ut humanus animus ad duriora subeunda negocia magis moueatur exemplo quam institutione atque praeceptis... Sequantur igitur, qui uolent, Catones, Scipiones, Fabricios, Camillos, imitentur Socratem, Pythagoram, Platonem reliquosque humanae sapientiae professores, nos patriarcharum patrumque et prophetarum, nos Christi et apostolorum, nos utriusque Testamenti sanctorum gesta moresque perpendere et aemulari studeamus, ut beatitudinis aeterna praemia, quae ipsi adepti sunt, adipiscamur.¹²

A građu raspoređuje u 6 knjiga tako da u prvoj daje primjere preziranja zemaljskih dobara, davanja milostinje, gostoljubivosti, poniznosti, siromaštva, pustinjačkoga života i sl., u drugoj govori o molitvi, razmatranju, čitanju Svetoga

---

¹² Institucija 1, nav. izd., str. 277-278. U Glavičićevu prijevodu: *Što su neki učinili pišući povijest pogana, to je isto meni palo na um da pokušam čitajući češće životopise svetaca, naime, da odatle izvučem primjere kreposna života i da ih izložim na ugled onima koji i sami žude postati svetima; to pogotovu stoga što je od prirode dano da se na ljudsku dušu većma djeluje primjerom da bi se podurgla težim naporima negoli upućivanjem i propisima.... Neka, dakle, koji hoće slijede Katone, Scipione, Fabricije i Kamile, neka se povode za Sokratom, Pitagorom, Platonom i ostalim naučavateljima ljudske mudrosti, mi nastojmo prosuditi i dostići djela i vladanje patrijarha, otaca i proroka, Krista i apostola te svetaca jednoga i drugog Zavjeta kako bismo polučili nagrade vječnoga blaženstva što su ih oni polučili.*

pisma i vjeri u Krista nasuprot drugim nazorima, u trećoj o ljubavi prema Bogu i bližnjemu, gajenju mira, naučavanju Evanđelja i vladanju nad tijelom, u četvrtoj o postu, poslušnosti, istini i laži, šutljivosti, čednosti, pokajanju, ispovijedi i pričesti, u petoj o trpljenju nepravde, štete, bolesti, o mučeništvu, razmišljanju o smrti i o čistilištu, a u šestoj knjizi o Posljednjem sudu, Antikristu, o Kristu sutcu, o uskrsnuću mrtvih, o osudi grješnika, o mukama u paklu i blaženstvu u nebu. Iako je građa raspoređena više prema praktičnoj etičkoj i vjerskoj namjeni, nego prema kakvu teorijskomu sustavu, ipak se jasno nazire plan cjeline, i djelo prikazuje napredovanje od njegovanja vrлина do spasenja duše na Sudnji dan.

Jamačno je ta planska pedagoška cjelovitost s velikom obiljem primjera učinila od *Institucija* tako koristan i cijenjen priručnik, da je postao best-seller svojega vremena i da su ga propovjednici i misionari, pa tako i Franjo Ksaverski, visoko cijenili i barem tijekom dvaju stoljeća obilno upotrebljavali.

Naravno, od svih je Marulićevih djela u Hrvatskoj najbolje poznat njegov hrvatski ep *Judita*, dovršen vjerojatno kratko nakon *Institucije*, vjerojatno 1501., a tiskan prvi put 1521. u Veneciji, a zatim u sljedeće dvije godine još dva puta.

U posveti »počtovanomu u Isukrstu popu i prmanciru (lat. primicerius) splickomu gospodinu Dom Dujmu Balištriliću« veli Marulić kako mu je čitajući »historiju one počtene i svete udovice Judite i preohologa Olofona« »ulizlo u pamet« da je istumači »našim jezikom, neka ju budu razumiti i oni, ki nisu naučni knjige latinske aliti dijačke«. I nastavlja ne samo svojim jezikom, nego i domaćim tonom i s renesansnim senzibilitetom kojemu dobre strane svijeta nisu strane: »*Evo bo historiju tuj svedoh u versih, po običaju naših začinjavac, i jošće po zakonu onih starih poet, kim ni zadovoljno počitati, kako je dilo prošlo, da mnoge načine opkladaju, neka vičnije onim, ki budu čtiti, nasliđujući umitelnu sredbu raskošna kuhača, ki na gospockoj trpezi ne klade listo varene ali pečene jistvine, da k tomu pridaje saprana i paprana i inih tacih stvari, da slaje bude onim, ki su prišli blagovati*«. Početak *Judite*, koji je vjerojatno stariji od početka *Davidijade*, ali joj je srodan, ipak je prema tim starim poetima kršćanski suzdržaniji od renesansne posvete, a i začinjavce, koje nasljeđuje, zbog takva pristupa tu ne spominje:¹³

*Dike ter hvaljen'ja presvetoj Juditi,
smina nje stvorenja hoću govoriti;
zato ću moliti, Bože, tvoju svitlost,
ne hti mi kratiti u tom punu milost...
...Udahni duh pravi u mni ljubav tvoja,
da sobom ne travi veće ljubav moja,*

*bludeći ozoja s družbom starih poet,
boge čtova koja, kimi svit biše spet;
da ti s' nada sve svet, istini Bože moj,
ti daješ slatko pet, vernim si ti pokoj,
a ne skup tri krat troj divička okola,
pridavši još u broj s kitarom Apola.*
(I, 1-4, 9-16)

Tu imamo u drugom jeziku, hrvatskome, na kojem je trebalo tek stvarati izražajnost umjetničke poezije, i drugome stihu, dvostruko rimovanom dvanaesteru, na neki način isto što i u početnim heksametrima *Davidijade*, pa možemo jasnije doživjeti kako se hrvatska renesansna izražajnost stvarala na

---

¹³ Navodim prema (osmom) izdanju Vjekoslava ŠTEFANIĆA s predgovorom Mihovila KOMBOLA i s nešto revidiranim tumačem Marcela KUŠARA, *Marko Marulić, Judita*, Zagreb, Zora, 1950.

humanističkim latinskim obrascima i mjerilima. Tu doživljavamo radanje njeno, a u isti mah nam Marulić sam izriječkom svjedoči o tome na kojim ju je temeljima izgrađivao.

A kako izgleda začinjanje priče može oslikati Juditino rešenje (prema Bibliji, Judita 10, 3-4):

*Toj rekši, izvi se iz vriće i vodom
po puti umi se i namaza vorjom.
Splete glavu kosom, vitice postavi,
kontuš s urehom svom vazam na se stavi;
s ošvom ruke spravi, uši s userezmi,
na nogah napravi čizmice s podvezmi.
S urehami tezmi, ča mi je viditi;
dostojna bi s knezmi na sagu siditi;
i jošće hoditi na pir s kraljicami poveće,
i čtovana biti meu banicami.
Zlatimi žicama sjahu se poplici,
a trepetljicami zvonjahu uvici;
stahu zlati cvici po svioni sviti,
razlici, ne rici po skutih pirliti,
Svitlo črljeniti ja rubin na prstih,*

*cafir se modriti, bilit na rukavih
biser na bustih, i sve od zlatih plas
sjati se na bedrih prehitro kovan pas.
Velik urehe glas, da liposti veći,
ka biše kako klas iz trave resteći,
al kami, ki steći u zlato, zlatu da,
izvršno svitlenci, da zlato većma sja:
tako t' ona prida uresi krasosti
ner prija od njeje liposti.
I to ne bi dosti, kako pismo pravi,
Bog njeje svitlosti uljudstva pristavi:
jer te take spravi ne bihu od bludi,
da svete ljubavi i pravdenih čudi:
zato joj posudi, da tko ju ugleda,
svak joj se počudi i za njom pogleda.
(IV, 79-108)*

Judita se, dakle, uresila, ali je njena ljepota uresu, kao dragulj zlatu, povećala krasotu. Pa iako Biblija kaže da su asirske predstraže, dok su »slušali riječi njezine i promatrali je, bijahu zadivljeni njezinom ljepotom«, te da se potom i dvorjanici »zadiviše ljupkosti lica njezina«, ipak izraz tko ju ugleda, svak joj se počudi i za njom pogleda neodoljivo podsjeća na Iliadu III, 154-158, gdje starci Trojanski ugledaju Helenu na kuli i reknu da Akhajcima ni Trojancima nije zamjeriti što zbog takve žene odavna nevolju trpe. Judita u biblijskoj priči nije bila manje kobna za Holofernovu vojsku, nego Helena za Trojance.

No, ako pogledamo u okretan Marulićev izričaj u kojem iznalazi hrvatski izraz svojemu sadržaju, uočiti ćemo i u rječniku posuđenice koje govore o položaju Splita i Hrvatske u njegovu vrijeme: kontuš je mađarski *köntös* »odijelo«, bust je talijanski *busto* »trup, prsi«, a pirlit je turski *purli* »utkana šara«. ¹⁴

I Judita je alegorijski spjev, kao i Davidijada, jer u borbi Izraela i Asiraca Marulić vidi borbu svoje Hrvatske s Turcima. Zanimljivo je da Knjiga o Juditi, zapravo, nije ni u Bibliji bila povijesna, nego fiktionalna, a služila je u povijesnim nevoljama istoj svrsi Židovima kao i Maruliću. Po tome su Judita, a vjerojatno i Davidijada, uza sav svoj biblijski, dakle općekršćanski, sadržaj, i nakit »starih poet«, dakle humanistički stilistički repertorij, ujedno prava hrvatska književna djela – i to Judita ne samo po jeziku, nego i – po usrdnoj vjeri kakvom zrači i njegova *Molitva suprotiva Turkom*, vjeri da Bog može spasiti narod od najvećih pogibli, kao i Izrael »*Jere se rviše za nje vazdi Bog njih, nigdar ne izgubiše, ner kad grih sape jih*« (Judita II, 277-278). .

A da grijeh ne bi sapeo Hrvate, ali i druge koji su ta djela čitali i prevodili, Marulić je pisao ostala djela: *De institutione, Euangelistarium, Quinquaginta*

¹⁴ Prema Rječniku uz nav. izdanje. V. i Milan MOGUŠ, *Rječnik Marulićeve Judite*, Zagreb, Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje, 2001., koji ima navedena značenja, frazeologiju i mjesta u tekstu, ali nema etimologije.

parabolae i preveo *Od naslidovanja Isukarstova i od pogarjen'ja taščin segasvitnjih*.

Stoga nije čudo koliko su ga cijenili i hrvatski pjesnici, kao Hektorović koji u *Ribanju* posvećuje posebnu pohvalu Splitu i Maruliću, ili Zoranić koji je u *Planine* uvrstio *Molitvu suprotiva Turkom* pastira Marula koji »baščinu videći v pogibli blizoj / pojaše cvileći k nebu upran vid svoj« (Kap. XVI).

Moglo bi se još mnogo govoriti o prepletenosti hrvatske humanističke i renesansne književnosti s općeuropskom baštinom, biblijskom i antičkom, ali i modernom: tu su mnogobrojni i vrsni hrvatski petrarkisti, pa Zoranić koji na originalan i rodoljuban način nasljeduje Jacopa Sannazara, pa Marin Držić sa svojim živim plautovskim komedijama i pastoralama, sve do proslavljenoga Dživa Gundulića, koji je opet mnogima poslužio kao uzor. Ima u njega nekih paralela s Marulićem: preveo je sedam psalama *Pjesni pokorne kralja Davida*, koje je tiskao u Rimu 1621., točno sto godina nakon Marulićeve *Judite*. Zatim je spjevao niz dramskih »složnja«, koja su često imala svoje suvremene ili stare uzore: *Arijadna tražedijska* vjerojatno *Arianna* Ottavia Rinuccinia, *Proserpina ugrabljena* možda preko posrednih pjesmotvora spjev *De raptu Proserpinae* Claudija Claudiana i niz drugih »poroda od tmine« koje je odbacio kao »krstjanin spjevalac, ki pravoga Boga pozna, vjeruje i izpovida«, a kao takav se pokazao u izvrsnu baroknome spjevu *Suze sina razmetnoga* koje su prožete žarom katoličke duhovne obnove. U predgovoru *Pjesnima pokornim* najavio je k tomu da ih »šalje na svjetlos, dokli s nebeskom pomoći *Jeruzalem oslobođen*, spjevanje čestitijem imenom privedre krune *Kralja poljačkoga* narešeno, svemu našem slovinskomu narodu ukažem«. A od te je najave poslije nastao *Osman* kojemu je, dakle, Torquato Tasso bio uzorom, ali je ishod bio djelo »slovinsko« i protutursko, poput Marulićevih, ali s dužnim poštovanjem prema junaštvu i vrlinama Turaka kao i kršćana, a osobito pobjedničkih Poljaka.¹⁵ Ipak, i jedna od njegovih pastorala, *Dubravka*, nije svršila samo kao »porod od tmine«, nego se u duhu hrvatske »angažirane« renesansne i barokne književnosti pretvorila u pravu himnu slobodi.

Letimične naznake o europskim koordinatama u novijoj hrvatskoj književnosti

Ako je u *ploranijs Croatiae saeculis duobus*, o kojima piše Pavao Ritter Vitezović 1703. nadajući se preporodu Hrvatske, Europa bila toliko prisutna u hrvatskoj kulturi i književnosti a i rastrgana Hrvatska u europskoj kulturi, moralo bi se očekivati da će ta prisutnost rasti tijekom reintegracije Hrvatske: od oslobodilačkih ratova koji su počeli krajem XVIII. st. nakon najveće krize – pogibije velikaša i pjesnika Petra Zrinskoga i Frana Krste Frankapana 1671. i nakon opsade Beča 1683. – preko pada Venecije i uključenja Dalmacije u habsburške prostore nakon Bečkoga kongresa 1815., pa do dugoočekivane integracije Vojne krajine u Hrvatsku 1881., te nada koje je austrijsko zauzeće Bosne i Hercegovine nakon Berlinskoga mira 1878. pobuđivalo. No sve su to

---

¹⁵ V. Slavko JEŽIĆ, *Hrvatska književnost od početka do danas*, 2. izd. Zagreb, Grafički zavod Hrvatske, 1993., 126-135.

ipak bili događaji koji su više otvarali mogućnosti integracije, nego što su ih ostvarivali.

U nečem je napretka i bilo: XVIII. je stoljeće doba preporoda književnosti u Slavoniji i povezivanja hrvatske štokavske književnosti od Dalmacije, preko Bosne do Slavonije. Nose je velikim dijelom franjevci i isusovci, ali i svjetovnjaci. Po prvi put su slavonski pisci poput Antuna Kanižlića i Matije Petra Katančića postali dorasli svojim kolegama s juga poput Dum Injacija Đorđića ili Jerolima Kavanjanina, na koje su se ugledali. Još je jaka latinistička poezija i književnost. U Dubrovniku Benedikt Stay iznosi Descartesovu filozofiju i Newtonovu filozofiju prirode u latinskim stihovima, a u Zagrebu Adam Baltazar Krčelić piše na latinskom povijest zagrebačke prvostolne crkve i suvremeni ljetopis. Naravno, to je vrijeme i velikih znanstvenika, među kojima se visoko ističe Ruđer Bošković. I doba daljega razvoja hrvatske leksikografije i gramatike. No ima i izuzetnih književnoprivedilačkih pothvata: tako je Dubrovčanin Rajmund Kunić preveo *Iliadu* na latinski (Rim 1776.). Javlja se i prosvjetiteljstvo, koje opet, osim u slučaju Reljkovića, predstavljaju u Hrvata većinom fratri, kao Filip Grabovac i Andrija Kačić Miošić u Dalmaciji, ili franjevci u Bosni. U tom se prosvjetiteljstvu počinje buditi i narodna svijest.

Ipak, s druge strane, hrvatska je književnost gubila visinu dometa, osobito u prosvjetiteljstvu. Tako stoljeće hrvatskoga narodnog preporoda, XIX. stoljeće, osobito na sjeverozapadu, počinje s razmjerno najnižom razinom književnoga stvaranja: kao vrijeme političkoga buđenja, ali u pjesništvu tek vrijeme budnica. Za političku se misao, međutim, može reći da prvo Ljudevit Gaj, a poslije Ante Starčević nastavljaju tamo gdje je Vitezović pred više od stoljeća ili pred stoljeće i pol stao. Među ilircima ističe se kao pravi pjesnik samo Štajerac Stanko Vraz. Velik je lik istom Ivan Mažuranić sa svojom klasicističkom poezijom, zatim sjajnom dopunom 14. i 15. pjevanja Gundulićeva *Osmana*, i napokon svojom *Smrcu Smail-age Čengića* kojom se, na neki način hrvatsko pjesništvo nastavlja na razinu na kojoj je u baroku stalo.

Naravno, vrijedi spomenuti i Dimitrija Demetera, pa Petra Preradovića. Ipak, tek sa Silvijem Strahimirom Kranjčevićem javlja se snažna pjesnička osobnost. S Augustom Šenoom javlja se i vrsni pripovjedač i romanopisac koji će s velikim osjećajem odgovornosti za književni poziv stvoriti i hrvatsku građansku čitalačku publiku. Iako na granici dvaju europskih stilova XIX. stoljeća, romantizma i realizma, Šenoa osjećajem za jezik koji je osvojio i stao ga dalje razvijati u svojim djelima i osjećajem za stil odgojen na klasičnoj i suvremenoj europskoj literaturi doseže vrlo znatnu razinu književne vrsnoće. A s hrvatskom modernom na kraju XIX. stoljeća pjesništvo i drama dostižu europske tokove simbolizma i impresionizma.

U XX. stoljeću hrvatski ekspresionizam, angažirana književnost i novi realizam, razna strujanja u pjesništvu, avangarda, pa nova moderna i potom postmoderna prate europska zbivanja, a katkada ih i obogaćuju vrijednim prinosima. Književnost je, osobito u prvoj polovici stoljeća, jače nošena snažnim ličnostima nego stilskim formacijama pa se govori o Matoševu i o Krležinu razdoblju. Pjesništvo obilježavaju i Antun Branko Šimić, Vladimir Nazor, Tin Ujević, zatim Dragutin Tadijanović, Dobriša Cesarić, Ivan Goran Kovačić, Nikola Šop i drugi. Hrvatskim se pjesnikom uvijek smatrao i Bošnjak Mak Dizdar. A i Ivo Andrić, dobitnik Nobelove nagrade 1961. godine, po rođenju, školovanju, i dijelom po svojem kulturološkom odnosu prema franjevcima i muslimanima u

Bosni, pripada i hrvatskoj književnosti, tek što predstavlja u njoj politički ekstremno nehrvatsku opciju, koja nije u nas ni tako rijetka. Romani i drame Miroslava Krleže zadržavaju elemente ekspresionističke retorike rane poezije njegove i dramskih legendi, ali se otvaraju novim eksperimentalnim dimenzijama, misaonima, socijalnima, psihološkima, političkima i povijesnima. Krleža je nesumnjivo velik svjedok svojega vremena: od Austro-Ugarske do prve i druge Jugoslavije, ali je književno dao svjedočanstvo samo o prvim dvjema državama. U trećoj su mu se kao ljevičarskom piscu »ostvarili ideali» pa je zašutio i posvetio se enciklopedizmu, no i u njem je bio vizionar. Prevođen je na europske jezike: njemački, francuski, engleski, češki, itd., ali manje no što bi zaslužio. To u još većoj mjeri vrijedi za druge hrvatske auktore. Rođeni pripovjedač Mile Budak stvorio je ličku seljačku sagu koja je tridesetih godina osvojila čitalaštvo. No kasniji ga je politički angažman u ustaškom pokretu odveo u smrt i književnu prešućenost. Poslije Drugoga svjetskog rata javlja se niz odličnih pjesnika, među kojima su Vesna Parun, Jure Kaštelan i mnogi drugi.

Često se u drugoj polovici XX. stoljeća kao romanopisci javljaju mediteranci. Među starije pripadaju Petar Šegedin i Ranko Marinković, a među mlađe Ivan Aralica i Nedjeljko Fabrio. Za Marinkovićev se roman *Kiklop* može reći da se metaforički služi u naslovu motivom iz Odysseje kao i Joyceov *Uliks*, i da usporedivo složenim transformacijama preobraća – dijelom antičke, a dijelom moderne – asocijacije i aluzije u slike suvremene zagrebačke umjetničke boeme pred »ljudožderski» svjetski rat. Marinković pravi manje formalnih eksperimenata, ali vrca od mediteranske razorne duhovitosti. Osim toga, glavni se junak ne zove kao mitski umjetnik Dedalus, nego kao jedan od sveta tri kralja Melkior – samo je teško reći traži li on koga. A Šegedin nesmiljenošću, koja se može usporediti s buñuelovskom, crta materijalnu i moralnu bijedu života u Žrnovu u *Djeci božjoj*, ali sa suprotnom intencijom: da ocrta duševnu borbu dječaka Petra, koji se bori s buđenjem spolnih osjećaja, za duhovno očišćenje od grijeha, za to da se odrva toj duhovnoj bijedi, te se potaknut iznimnom osjetljivošću želi igrati s drugovima pasionsku igru u kojoj si zamišlja da je spreman na muku da otkupi nekrštenu dječicu i jadne životinje: *Bože, Bože, ja hoću dobro, oslobodi me vraga, ja ću umrit na križu i za onu malu dicu, za onega malega što ga je rodila mat Anteta Lojeta, pa su ga, jerbo je bi umril, što ni bilo babe, zakopali u škatuli od postoli na ono malo grobje... Ja, ja ću i za živine umrit, da i one dođu u raj, a ne samo judi, jerbo, unin, jerbo, unin, ima pravo rojak Cico u Dubrovniku da su one poštene...*¹⁶ Ta vrlo osobna i duboka kršćanska duhovnost srećom po pisca nije bila prepoznata kada je knjiga objavljena. U hrvatskoj joj je književnosti, po svojem nadahnuću franjevačkom duhovnošću, bio blizak i pjesnik Nikola Šop, rođen u Jajcu, samo što je ona kod njega manje dramatična i pomiješana je s humorom.

Ivan Aralica studiozno gradi povijesne romane, od kojih »morlačka trilogija» oživljava svijet *Razgovora ugodnog naroda slovinskog* Andrije Kačića Miošića između Rame i Dalmatinske zagore od XVII. do XIX. stoljeća. Drugi romani sežu od još dublje povijesti, renesansne ili srednjovjekovne, do nedavne, poslije

---

¹⁶ Petar ŠEGEDIN, *Djeca božja*, Zagreb, Matica hrvatska, 1946, 298.

Drugoga rata, i do sadašnjosti. Povijesni mu se kontekst nerijetko panoramski širi na Veneciju, Tursku, Mađarsku Austriju, Italiju, ili napoleonsko carstvo. Misaonost interpretacije priče često povijesnom dimenzijom produbljuje pogled na suvremena pitanja. Nedjeljko Fabio također razvija povijesni roman i obiteljsku kroniku, a u svojoj »jadranskoj trilogiji« povezuje povijesne i kulturološke niti koje povezuju sudbine ljudi s obje obale Jadrana, sintetizirajući dokumentiranost i imaginaciju, liričnost i misaonost. Kao što je svojevremeno Krleža bio njome nagrađen za svoje »austro-ugarske« teme, tako je 2002. godine Herderovom nagradom za svoje hrvatsko-talijanske »jadranske teme« nagrađen Fabio. Hrvatska književnost i kultura pripadaju danas jednako očito europskoj kulturi kao što su pripadale već niz stoljeća. Nemoguće je iz hrvatske kulture, književnosti – a jednako bi se moglo reći i za druge umjetnosti i duhovna područja – izdvojiti i izostaviti europske sadržaje jer ništa neće ostati. Pa ipak, to nipošto ne znači da to što je u njoj europsko nije hrvatsko. Naprotiv, svi europski sadržaji uvijek su u hrvatskoj kulturi imali hrvatski smisao i svrhu. Među tim sadržajima, antičko je naslijeđe uvijek igralo veliku ulogu jer je Hrvatska sredozemna zemlja između Italije i Grčke, i drugačije ne može biti. No Hrvatska je bila, a i ostala, i naglašeno kršćanska, katolička, zemlja, jer je u njoj kršćanstvo uvijek bilo živo prisutno u funkciji prihvaćanja i svladavanja povijesne sudbine i nalaženja moralne orijentacije u vrtlozima osobnih usuda, a nerijetko je bilo i osobno, gdjekad i originalno, doživljeno. Ono nije nikada dosad postalo suvišnim, ni pukom vanjskom formom, dijelom zahvaljujući i graničnomu smještaju Hrvatske na međama civilizacija, kultura i religija, gdje nam nije bila potrebna diferencijacija od susjednih naroda, kao npr. Nijemcima u doba reformacije, ili Francuzima u doba revolucije, jer nam je diferencijacija već bila dana, a zadani su nam bili drugi problemi.

Naravno, mreža prepletenih veza s kulturama susjeda i daljih europskih i svjetskih naroda, zemalja i regija, vrlo je složena i seže kroz sva razdoblja do suvremenosti. U ovom je ogledu bilo moguće ocrtati samo dio krupnih crta i dotaći samo malo primjera na kojima se one prepoznaju. Ipak, možda nam i to malo primjera može reći mnogo ako smo pošli od pitanja: što je u hrvatskoj kulturi europsko, ili pak obratno: ako je toliko toga europsko, što je onda hrvatsko?

Summary

The Croatian culture in the European context

The article deals with the frequently propounded argument about the Croatian culture as being entirely European. If it is so much European, what then is Croatian in it? In the first part, it is shown how a series of the components and characteristics of the Croatian culture, especially literature, was influenced by the situation prevailing on the borders of the former Western and Eastern Roman Empire, as well as the Slavic, Roman and German speaking areas, the Mediterranean in general, Central Europe, as well as Islam in the Turkish Empire. In the second part, examples are given about interconnectedness of various components of the European culture in the Croatian humanistic and Renaissance literature in Latin, Old-Slavic and Croatian languages. It is shown how much Antique and biblical motives and themes in Humanism and Renaissance are mutually tied. On the other hand, it is demonstrated to what degree the Croatian language Renaissance poetry belongs to the same context as the Latin humanistic poetry and how it relies on this. Without this, it cannot be well understood. Of course, there are also contemporary European components in this poetry, such as Petrarchism, or the inspiration by Tasso and Sannazar. The third part gives a brief account of the European determinants in the recent Croatian literature up to the present time. The article as a whole argues that all the elements of European culture in the Croatian literature have been Antique, biblical and contemporary, but that they have all been successfully integrated into a distinctive Croatian tradition. Without bearing this fact in mind, the works of Croatian poets and writers cannot be properly understood. When they are understood as such, as both European and Croatian, provided that they are individually valuable, it becomes obvious that they represent a contribution to the European culture.